

Лекція 6

6.1 Економічна безпека держави в системі національної безпеки

Економічна безпека є визначальним показником функціонування соціально-економічної сфери держави.

Єдиного підходу до визначення сутності «економічної безпеки» і в вітчизняній і в закордонній літературі не існує. Найпоширеніші визначення можна об'єднати у такі три групи:

1) визначення, які трактують економічну безпеку як *стан захищеності існуючої суспільної системи від можливих загроз*. Наприклад, на думку А. Городецького, економічна безпека – надійна і забезпечена всіма необхідними засобами держави захищеність національно-державних інтересів у сфері економіки від внутрішніх та зовнішніх збитків. В.Пірумов визначає економічну безпеку як захищеність життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави та національних цінностей і способу життя від зовнішніх та внутрішніх погроз, різних за своєю природою;

2) визначення, які трактують економічну безпеку як *стан суспільної системи, здатний забезпечити необхідні параметри її існування та розвитку*. Наприклад, на думку Л.Абалкіна економічна безпека – сукупність умов та факторів, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність, стійкість, здатність до постійного оновлення та самовдосконалення;

3) визначення, які поєднують характеристики двох попередніх підходів, тобто визначають економічну безпеку як *стан економіки, суспільства та інститутів державної влади, при якому забезпечується реалізація та захист національних інтересів, прогресивний соціально-економічний розвиток країни, достатній оборонний потенціал за несприятливих внутрішніх та зовнішніх процесів*.

Законодавство України (Постанова ВРУ «Про концепцію національної безпеки України») визначає економічну безпеку як складову національної безпеки держави. Останньою визнається стан захищеності життєво важливих

інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Національна безпека України досягається шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, концепцій і програм в економічній, соціальній, екологічній, політичній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. Конкретні засоби і шляхи забезпечення національної безпеки України обумовлюються пріоритетністю національних інтересів, необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз цим інтересам, і ґрунтуються на засадах правової демократичної держави.

Економічна безпека – це динамічна категорія. Вона перебуває в постійному русі й видозмінюється під впливом великої кількості соціально- економічних, політичних і соціокультурних факторів. Найбільше уваги при цьому треба приділяти загрозам економічній безпеці, тим умовам і факторам, які здатні негативно вплинути на різні параметри стану економічної безпеки, а саме, інтереси особистості, суспільства та держави.

Об'єктивним джерелом загроз економічній безпеці є обмеженість ресурсів, різна міра забезпеченості ними, а також відмінність у економічних інтересах і механізмах їх реалізації. Ці загрози реалізуються на різних рівнях об'єктів економічної безпеки, а саме: на макроекономічному рівні (економічна безпека держави); мезорівні (економічна безпека регіону, території, галузі, виробничого комплексу); мікрорівні (економічна безпека підприємств — економічних агентів ринку); на рівні економічної безпеки особистості, родини.

Негативні впливи мають найважчі наслідки в тих сферах економічної діяльності, у яких бракує ефективних механізмів саморегулювання, можливостей мобілізації ресурсів для запобігання негативним наслідкам. Якщо при цьому механізм державного регулювання виявляється неадекватним завданням запобігання загрозам, то негативний вплив може не тільки реалізовуватися, а й мати мультиплікативний ефект, активно поширюватись у межах певної економічної системи і бути джерелом виникнення нових загроз економічній безпеці.

Що стосується сучасної України, то з огляду на повільний розвиток ринкових механізмів саморегулювання, системну кризу суспільного виробництва, брак ефективної державної економічної політики можна стверджувати, що сфера реалізації негативних впливів на стан економічної безпеки практично необмежена. Основні можливі загрози національній безпеці України за сферами життєдіяльності наведені у таблиці 9.1.

Таблиця 9.1.

Загрози національній безпеці України

Сфера життєдіяльності	Можливі загрози
Економічна	<ul style="list-style-type: none"> ▪ неефективність системи державного регулювання економічних відносин; наявність структурних диспропорцій, монополізму виробників, перешкод становленню ринкових відносин ▪ невирішеність проблеми ресурсної, фінансової та технологічної залежності національної економіки від інших країн ▪ економічна ізоляція від світової економічної системи ▪ неконтрольований вплив за межі України інтелектуальних, матеріальних і фінансових ресурсів ▪ криміналізація суспільства, діяльність тіньових структур
Політична	<ul style="list-style-type: none"> ▪ посягання на конституційний лад і державний суверенітет ▪ втручання у внутрішні справи країни з боку інших держав ▪ наявність сепаратистських тенденцій в окремих регіонах та у певних політичних сил в Україні ▪ масові порушення прав громадян в країні та за її межами ▪ загострення міжетнічних і міжконфесійних відносин ▪ порушення принципу розподілу влади ▪ невиконання чи неналежне виконання законних рішень органів державної влади та місцевого самоврядування ▪ відсутність ефективних механізмів забезпечення законності, правопорядку, боротьби зі злочинністю, особливо її організованими формами та тероризмом
Соціальна	<ul style="list-style-type: none"> ▪ низький рівень життя та соціальної захищеності значних верств населення, наявність великої кількості громадян працездатного віку, не зайнятих суспільно-корисною діяльністю ▪ суспільно-політичне протистояння окремих соціальних верств населення та регіонів України ▪ падіння рівня здоров'я населення, незадовільний стан системи його охорони ▪ тенденції моральної та духовної деградації в суспільстві ▪ неконтрольовані міграційні процеси в країні

Екологічна	<ul style="list-style-type: none"> ▪ значне антропогенне порушення та техногенна переваженість території України, негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи ▪ неефективне використання природних ресурсів, широкомасштабне застосування екологічно шкідливих та недосконалих технологій ▪ неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів ▪ негативні екологічні наслідки оборонної та військової діяльності
Науково-технологічна	<ul style="list-style-type: none"> ▪ невизначеність державної науково-технологічної політики ▪ вплив інтелектуального та наукового потенціалу за межі України ▪ науково-технологічне відставання України від розвинутих країн ▪ зниження рівня підготовки висококваліфікованих наукових та інженерно-технічних кадрів
Інформаційна	<ul style="list-style-type: none"> ▪ невиваженість державної політики та відсутність необхідної інфраструктури в інформаційній сфері ▪ повільність входження України у світовий інформаційний простір, брак у міжнародного співтовариства об'єктивного уявлення про Україну ▪ інформаційна експансія з боку інших держав ▪ витік інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави ▪ запровадження цензури

У процесі аналізу економічної безпеки виокремлюють передусім три важливі складові:

1. Економічна незалежність, що означає здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі в міжнародній торгівлі. Адже різні міжнародні організації, експансія котрих задушливим кільцем охоплює молоді незалежні держави, радять і сприяють запровадженню режимів витягування грошей у народу.

2. Стійкість і стабільність національної економіки передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності,

створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів.

3. Здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізовувати й захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

Рівень економічної безпеки в кожний конкретний момент часу залежить від стану характеристик функціонування й розвитку економічної системи. Такий стан можна оцінити з якісного й кількісного боку. Безперечно, кількісна характеристика потребує вироблення певних критеріїв оцінювання.

Критерії економічної безпеки – це показники, що характеризують оцінку стану економіки з погляду найважливіших принципів, що відображають сутність даної категорії. На думку фахівців, основою такої критерійної оцінки може бути оцінка економічного потенціалу, можливостей його розвитку, рівня ефективності використання різних ресурсів (природних, парці, капіталу), відповідність показників рівню розвинутих країн та рівню, за якого загрози зводяться до мінімуму. Це і оцінка конкурентоспроможності економіки, цілісності території, цілісності економічного простору, суверенітету, незалежності, соціальної стабільності.

Усю сукупність критеріїв умовно можна представити трьома групами показників (див табл. 9.2): першу групу складають показники, що характеризують загальний економічний потенціал, місце України у світі; другу – показники, що характеризують економічне забезпечення обороноздатності країни; третя група – показники, що характеризують здатність економіки до самостійного розвитку.

Для одержання граничних значень індикаторів економічної безпеки треба визначити на принциповому рівні національні інтереси країни у сфері економіки, до яких належать:

- ◆ здатність економіки функціонувати в режимі розширеного відтворення;

- ◆ гідний рівень життя населення, що забезпечує соціально-політичну стабільність;
- ◆ стійкість фінансової системи;
- ◆ збереження єдиного економічного простору, що виключає поширення сепаратистських тенденцій;
- ◆ створення економічних і правових умов, котрі унеможливають криміналізацію суспільства;
- ◆ забезпечення потрібного державного регулювання економічних процесів, здатного гарантувати нормальне функціонування ринкової економіки як у звичайних, так і в екстремальних умовах.

Таблиця 9.2

Система показників економічної безпеки країни

Група показників	Призначення	Показники
1	Оцінка поточного стану національного потенціалу (економічного, соціального, екологічного)	Економічне зростання, виробничий, природно-ресурсний, науковий потенціал, якість життя населення, динамічність та адаптивність господарського механізму.
2	Виявлення і ранжування довготривалих чинників дестабілізації	Відсоток витрат на оборону у ВВП, ступінь зносу основного капіталу, рівень імпорту у внутрішньому споживанні, масштаби відтоку капіталу, масштаби іноземного контролю виробництва та економіки країни.
3	Характеристика можливостей розвитку економічної ситуації	Обсяг внутрішніх інвестицій, витрати на НДДКР, рівень освіти населення, рівень витрат державного бюджету на підтримку конкурентоспроможних галузей економіки, рівень забезпеченості продовольством, частка найновішої науково-технічної продукції.

Головна мета економічної безпеки – забезпечення умов для стійкого, найефективнішого функціонування всіх структурних компонентів економічної системи держави та високого потенціалу його розвитку і майбутнього зростання. Створити такі умови можна, ґрунтуючись насамперед на прагненні реалізувати національні інтереси в економічній сфері.

Цілями економічної безпеки держави слід визнати таке:

- забезпечення належної ефективності функціонування економічного механізму;
- забезпечення технологічної незалежності й досягнення конкурентоспроможності технологічного потенціалу;
- дієвість системи менеджменту на різних рівнях управління державою, оптимальність і результативність його організаційної структури;
- забезпечення високого рівня кваліфікації трудових ресурсів і інтелектуального потенціалу, ефективність НДЦКР;
- високий рівень екологічності підприємств, мінімізація руйнівного впливу виробничої діяльності на стан навколишнього середовища;
- якісна правова захищеність усіх аспектів діяльності економічних суб'єктів;
- забезпечення захисту інформаційної сфери держави, комерційної таємниці й досягнення належного рівня інформаційного забезпечення;
- гарантування безпеки економічних суб'єктів, недоторканності їхнього капіталу, майна і комерційних інтересів.

Крім того, кожна з цілей економічної безпеки має власну структуру під цілей, що обумовлюється функціональною доцільністю й особливостями економічної діяльності.

Приведену вище систему цілей слід розглядати не просто як констатацію визначених завдань функціонування й розвитку. Треба в контексті економічної безпеки для кожної цілі розробити систему відповідних заходів, що дасть змогу

проводити моніторинг процесу виконання поставлених завдань та передбачати систему заходів адекватного реагування на зміни характеру завдань і механізму їхнього розв'язання.

Головна мета економічної безпеки – ліквідувати або мінімізувати загрози (виявлені за результатами аналізу індикаторів економічної безпеки), а також розвинути наявні потенційні можливості поліпшення стану економічної безпеки.

Здебільшого ринковий механізм сам створює умови для реалізації цих можливостей, підштовхує економічних суб'єктів до конкретних дій у цьому напрямку. Однак існує низка можливостей, які не можуть бути використані виходячи із законів ринкового розвитку. У цьому випадку держава повинна допомогти підвищити економічну безпеку, виробити для цього систему заходів, спрогнозувати наслідки. На даному етапі таке втручання держави потрібне для того, щоб забезпечити умови для розширеного відтворення інтелектуально-кадрового, наукового потенціалу, розвитку наукомістких, високотехнологічних виробництв, зміцнення соціальної стабільності в суспільстві, зниження криміналізації економіки.

6.2 Основні напрямки державної політики національної безпеки

Як ідеальна категорія економічна безпека навіть у найбільш економічно розвинених і соціально стабільних країнах з усталеним політичним режимом все ж залишається відносною.

Нехтування станом економічної безпеки може призвести до катастрофічних наслідків: занепаду галузей, банкрутства підприємств і, зрештою, до підриву системи життєзабезпечення держави з наступною втратою суверенітету.

Належний рівень економічної безпеки досягається здійсненням єдиної державної політики, в тому числі економічної, підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім і зовнішнім загрозам. Без такої

політики неможливо вийти з кризи, змусити працювати механізм управління економічною ситуацією в країні, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Держава – основний суб'єкт економічної безпеки. Однак сьогодні певні суперечності між окремими громадянами й державою спричиняють своєрідний конфлікт їхніх інтересів та породжують соціальне напруження. Насамперед це пов'язано з тим, що держава не тільки може бути гарантом економічної безпеки своїх громадян, а й сама стає подекуди для них джерелом загроз (знецінення грошових заощаджень, затримки з виплати заробітної плати і т. п.). Ясна річ, якщо держава створює для громадян загрозу, що переважає небезпеку, від якої вона їх захищає, то така держава навряд чи викликатиме у когось повагу. Більше того, вона не зможе бути й виразником національних економічних інтересів.

В Україні досі немає чітко визначених і законодавчо закріплених національних економічних інтересів, не сформовано їх цілісну систему, а це дає змогу урядовцям різних рівнів виправдовувати свої корисливі вчинки тим, що вони начебто відповідають національним інтересам. Така ситуація (скільки чиновників-стільки й різних тлумачень національних інтересів) створює загрозу економічній безпеці України. Держава як гарант захисту національних економічних інтересів має вивчати їхню взаємодію, співвідношення пріоритетів, визначати механізми реалізації. Власне, економічна безпека великою мірою досягається за рахунок створення інститутами влади ефективних механізмів захисту та реалізації національних економічних інтересів (розвиток соціально орієнтованої національної економіки, забезпечення соціально-політичної стабільності, консолідація нації тощо).

Одним з найважливіших завдань є створення надійної системи забезпечення економічної безпеки як складової цілісної системи гарантування національної безпеки України. Будується така система виходячи з цілей і принципів гарантування економічної безпеки створенням нормативно-правової бази, що регулює відносини у сфері економічної безпеки, визначає основні

напрямки діяльності органів державної влади у цій сфері, формує відповідні органи гарантування економічної безпеки та виробляє механізми контролю і нагляду за їхньою діяльністю. Система гарантування економічної безпеки складається з органів законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, підприємств, установ, організацій, угруповань громадян, які діють у межах своїх повноважень, передбачених чинним законодавством.

Основними функціями згаданої системи є здійснення моніторингу та ідентифікації загроз економічній безпеці, ужиття адекватних заходів з їх відвернення чи нейтралізації, створення та підтримання у готовності сил і засобів гарантування економічної безпеки. Функціонує система гарантування економічної безпеки в таких режимах: повсякденному; підвищеної готовності; глобального застосування; локального застосування.

Основними вимогами до системи гарантування економічної безпеки є функціонування в межах, передбачених чинним законодавством; забезпечення надійного захисту та реалізації національних економічних інтересів; своєчасне виявлення та відвернення загроз економічній безпеці; ефективне функціонування як у звичайних, так і в надзвичайних умовах; чітка структурованість та функціональне розмежування органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; відкритість та гласність у необхідних межах щодо діяльності органів гарантування економічної безпеки.

Передбачаючи конкретні інструменти і механізми гарантування економічної безпеки, слід ураховувати сформульовані вище загрози економічній безпеці, а також брати до уваги коротко - або довгостроковий характер дії цих загроз і можливості запобігання їм у даному періоді. З цієї точки зору першочергове значення має зміцнення державної влади, підвищення довіри до її інститутів, а також раціоналізація механізмів прийняття рішень нормування економічної політики. Без додержання цих вимог спроби підтримки виробничого і ресурсного потенціалу України та подолання структурних деформацій, що своєю чергою потребує залучення значних фінансових і матеріальних ресурсів, наштовхуватимуться щонайменше на

неефективне використання державних коштів, а в гіршому разі — на їх свідомий кримінальний перерозподіл.

Заходи, спрямовані на гарантування економічної безпеки, мають реалізовуватися в напрямку здійснення чіткої структурної й соціальної політики, посилення активності держави в інвестиційній, фінансовій, кредитно-грошовій, зовнішньоекономічній сферах і продовження інституціональних перетворень.

Економічна безпека досягається завдяки єдиній державній політиці, узгодженій, збалансованій, скоординованій системі заходів, адекватних внутрішнім і зовнішнім загрозам. Без цього неможливо вийти з кризи, стабілізувати економічну ситуацію в Україні, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Механізм гарантування економічної безпеки — система організаційно-економічних і правових заходів для запобігання економічним і соціальним загрозам, підвищення рівня економічної безпеки. Він містить такі елементи: об'єктивний і всебічний моніторинг економіки і суспільства для виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз економічній безпеці; вироблення межових, гранично припустимих значень соціально-економічних показників, недотримання яких спричинить нестабільність і соціальні конфлікти; діяльність держави щодо виявлення й попередження внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці економіки, реалізації наявних можливостей.

Зокрема, моніторинг – це інформаційно-аналітична система спостережень за динамікою показників економічної безпеки країни. Він проводиться в багатьох країнах світу, однак для України моніторинг має особливе значення. Річ у тім, що перехідній економіці притаманна низка серйозних міжгалузевих диспропорцій і гостра нестача ресурсів (особливо фінансових), надмірна нестійкість економічних показників. У зв'язку з цим зростають роль і вимоги до державної статистики, її об'єктивності, компетентності й глибини охоплення об'єктів спостереження, якості інформації і т. ін.

Відшкодування збитків, пов'язаних з перевищенням порогових значень з певних показників безпеки, обумовлює створення так званих компенсаційних ресурсів, що можуть бути використані в екстремальних ситуаціях. Ідеться про матеріальні запаси і резерви виробничого й невиробничого призначення, додаткові транспортні можливості для доставки матеріальних ресурсів у зони критичних ситуацій, резервні потужності в енергетичних галузях, запаси споживчих товарів для надання соціальної допомоги населенню, валютні резерви, можливості міжнародної підтримки тощо.

Найважливішим елементом механізму гарантування економічної безпеки суспільства є діяльність держави з виявлення й попередження внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці економіки, особливо за сучасного соціально-політичного становища України. Основні напрямки цієї діяльності такі:

- виявлення випадків, коли фактичні чи прогнозовані параметри економічного розвитку відхиляються від порогових значень економічної безпеки, і розроблення комплексних державних заходів для виходу країни із зони небезпеки. Заходи й механізми, що гарантують економічну безпеку, опрацьовуються одночасно з державними прогнозами соціально-економічного розвитку і реалізуються в програмі соціально-економічного розвитку;

- організація роботи щодо реалізації комплексу заходів з метою подолання чи недопущення виникнення загроз економічній безпеці. У ході цієї роботи розглядається концепція державного (регіонального) бюджету щодо гарантування економічної безпеки. Уряд координує роботу місцевих органів виконавчої влади стосовно реалізації необхідних заходів, у тому числі з підготовки законодавчих та інших нормативних актів;

- експертиза прийнятих рішень з фінансових і господарських питань з погляду економічної безпеки. Законодавчі й інші нормативні правові акти обов'язково мають підлягати експертизі на предмет економічної безпеки.

Реалізація заходів для усунення загроз економічній безпеці потребує організації системи контролю за їх виконанням. Варто підкреслити, що за умов багатуукладної ринкової економіки, коли держава не може директивними

методами скеровувати діяльність усіх суб'єктів господарювання, у край потрібне державне регулювання економіки, зокрема, способом впливу держави на макроекономічні параметри, цілеспрямованого регулювання структурних перетворень і грошово-фінансових потоків.

Дія механізму гарантування економічної безпеки може розглядатися на таких рівнях:

1. Стратегічний рівень гарантування економічної безпеки припускає ліквідацію суперечностей або як мінімум їхню локалізацію й ослаблення. Фактично на стратегічному рівні мають прийматися й реалізовуватися глобальні (з погляду національної економіки) системоутворюючі рішення.

2. Тактичний рівень припускає розв'язання завдань, пов'язаних з ліквідацією самих загроз чи з запобіганням їхньому впливу на економічну сферу. На тактичному рівні мають розроблятися комплекси превентивних заходів.

3. На оперативному рівні економічна безпека гарантується ліквідацією наслідків загроз. Результати виконання завдань на цьому рівні — це переважно комплекси оперативних заходів.

Структура механізму гарантування економічної безпеки значною мірою залежить від рівня суб'єкта економічної безпеки, що розглядається. Держава, регіони, галузі, окремі підприємства й домогосподарства формують свої індивідуальні механізми гарантування економічної безпеки. Механізми ці можуть бути усвідомленими чи неусвідомленими, спонтанними чи ретельно продуманими, такими, що суперечать або доповнюють один одного. Все це доводить необхідність державного втручання, створення умов для конструктивної реалізації механізмів гарантування економічної безпеки на будь-якому суб'єктному рівні. Початкова мета придумати механізм відтворення системи економічної безпеки в рамках критеріїв, що задаються державою, а також тих критеріїв, які випливають з особливостей сучасного етапу ринкового розвитку України. Завдання держави – підтримувати позитивні конструктивні сили ринкової економіки, підштовхувати суб'єктів економічних відносин до

вибору оптимального шляху досягнення своїх цілей з позицій зміцнення економічної безпеки. Очевидно, що постановка такого завдання потребує вироблення єдиного державного підходу, створення концепції економічної безпеки, яка б стала фундаментом для розвитку ефективної системи гарантування економічної безпеки на різних рівнях.